

УДК 930(100)"19/20":341.485-047.275
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.02.274>

З ДОСВІДУ НАУКОВИХ СТУДІЙ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯВИЩ ГЕНОЦИДУ У ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4535-8279>

кандидат історичних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра світової історії модерного часу,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: kozyckyj@yahoo.com

Свідоме та цілеспрямоване заперечення геноциду у другій половині ХХ ст. стало помітним явищем політичного життя багатьох країн світу. Відмова визнавати історично встановлені факти масового винищення людей найчастіше проявлялася через заперечення Голокосту європейських євреїв, геноциду вірмен в Османській імперії в роки Першої світової війни, Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Зважаючи на це, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. у науковому середовищі країн Заходу сформувався консенсус щодо того, що заперечення геноциду слід розглядати як окремий жанр політичної публіцистики та псевдонаукової літератури, а отже, — й окремий предмет дослідження.

Актуальність теми визначається можливістю використання напрацювань західної історіографії у галузі вивчення заперечення геноциду для протидії інформаційній війні, що її російська федерація веде проти України. Метою пропонованої розвідки є аналіз сучасного стану теоретичного вивчення заперечення геноциду у західній історіографії. Об'єктом дослідження є теоретичні студії заперечення геноциду, а предметом — наукові публікації провідних дослідників заперечення геноциду в країнах Заходу. Методологічною основою дослідження є принцип контекстуалізації у поєднанні із елементами структурно-функціонального аналізу.

Головний результат пропонованої статті полягає у тому, що теоретичні студії західної історіографії над вивченням заперечення геноциду можуть знайти застосування при осмисленні політики заперечення Голодомору, яку в минулому провадив СРСР, а сьогодні використовує у своїй інформаційній війні проти України росія.

Ключові слова: геноцид, пропаганда, заперечення геноциду, історіографія, заперечення Голодомору.

Andrij KOZYCKYJ

ORCID ID: <https://orcid.org/000-0003-4535-8279>

Associative Professor of The Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska Street, 79000, Lviv, Ukraine, e-mail: kozyckyj@yahoo.com

FROM THE EXPERIENCE OF SCIENTIFIC STUDIES OF THE DENIAL OF GENOCIDE PHENOMENA IN WESTERN HISTORIOGRAPHY OF THE LATE 20TH — EARLY 21ST CENTURIES

Introduction. Conscious and purposeful denial of genocide in the second half of the 20th century became a noticeable phenomenon of the political life of many countries of the world. The refusal to recognize the historically established facts of the mass extermination of people was most often manifested through the denial of the Holocaust of European Jews, the genocide of Armenians in the Ottoman Empire during the First World War, and the Holodomor of 1932—1933 in Ukraine. The end of the 20th century was marked by the appearance of a significant number of publications denying the genocides in Cambodia, Rwanda and Srebrenica, political repressions in the USSR, Katyn massacre of Polish military officers in 1940, etc. Thus at the end of the 20th — the beginning of the 21st century in the scientific environment of Western countries was formed a consensus that denial of genocide should be considered as a separate genre of political journalism and pseudo-scientific literature, and therefore, a separate subject of research.

At the end of the 20th — the beginning of the 21st Stanley Cohen, Israel Charny, Herbert Hirsch, Michael Shermer, Alex Grobman, Michael Shafir, Tony Taylor, Lech Nyakowski, and other Western researchers were engaged in the theoretical processing of genocide denial as a scientific problem. Due to their researcher at the turn of the 20th and 21st centuries were developed methodological foundations and research tools, which are still used in the study of genocide denial.

The relevance of this article is determined by the possibility of using the conclusions of Western historiography in the field of genocide denial to counter Russian propaganda as an essential component of the information war waged by the Russian Federation against Ukraine.

The purpose of the proposed investigation is to analyze the current state of the theoretical study of genocide denial in Western historiography.

The object of the research is theoretical studies of genocide denial in western historiography, and *the subject* — scientific books and articles of leading researchers of genocide denial of Western countries. *The methodological basis* of the research is the principle of contextualization in combination with elements of structural and functional analysis.

Conclusion. Theoretical studies of Western historiography of genocide denial can find application in understanding of the policy of Holodomor denial, which was carried out by the USSR in the past, and today is used by Russia in its information war against Ukraine.

Keywords: genocide, propaganda, genocide denial, historiography, Holodomor denial.

Вступ. Усі випадки геноциду, які трапилися в ХХ — на початку ХХІ ст., супроводжувалися запереченнями цих злочинів. Ці заперечення набирали різних форм: у радикальній версії — заперечення самих фактів вчинення геноциду, у поміркованій — їхньої інтерпретації. Витонченою формою заперечення геноциду на рубежі ХХ і ХХІ ст. стало свідоме усунення згадок про нього із публічного простору. Американський соціолог, дослідник геноциду вірмен та його наслідків Ваген Дадриан (*Vahakn Dadrian, 1926—2019*) ще наприкінці ХХ ст. дійшов висновку, що випадки заперечення геноциду стали настільки поширеними, що повинні стати самостійним полем наукових студій [1, с. 1]. Варто погодитися із думкою, що існують усі підстави розглядати заперечення геноциду як окремий жанр політичної публіцистики та псевдонаукової літератури, а отже, — й окремий предмет дослідження. У квітні 2019 р. у місті Шарлотт (Північна Кароліна, США) відбулася перша міжнародна наукова конференція, присвячена запереченню різних випадків геноциду. У заході, організатором якого став Центр досліджень Голокосту, геноциду та прав людини Університету Північної Кароліни, взяли участь понад 160 науковців та активістів із 16 країн світу. Виголошені на конференції доповіді вийшли друком як збірник наукових робіт [2].

В українській історіографії досі відсутні праці, які б в історичній перспективі аналізували форми, методи та зміст нарративів, які знаходять застосовування при запереченні різних випадків геноциду. Між тим, вивчення механізмів, які застосовують при запереченні геноциду, виокремлення головних моделей цього заперечення, аналіз еволюції та динаміки розвитку основних прийомів, які використовували й продовжують використовувати противники геноцидної кваліфікації того чи іншого випадку геноцидного насилля, є важливою науковою проблемою. Серед західних дослідників, які займалися вивченням історії та теорії заперечення геноциду, варто відзначити Севана Гарібяна, Кеннета Лассона, Річарда Гованісяна, Анрі Теріольта [3; 4; 5; 6].

Актуальність теми пропонованого дослідження визначається можливістю використання напрацьованих західної історіографії у галузі заперечення геноциду для протидії російській пропаганді, яка, своєю чергою, є суттєвою складовою інформаційної війни, що її російська федерація веде проти України (поміт-

ною складовою цієї кампанії є заперечення геноцидного характеру Голодомору 1932—1933 рр.). *Метою* пропонованої розвідки є аналіз сучасного стану теоретичного вивчення заперечення геноциду у західній історіографії, а також визначення тенденцій його розвитку. *Об'єктом* дослідження є теоретичні студії заперечення геноциду, а *предметом* — наукові публікації провідних дослідників заперечення геноциду в країнах Заходу. *Методологічною основою* дослідження є принцип контекстуалізації у поєднанні із елементами структурно-функціонального аналізу.

Основна частина. У західній історіографії вивчення історії та теорії заперечення геноциду вже тривалий час перебуває у фокусі дослідницької уваги низки науковців. Основу теоретичного вивчення форм та методів заперечення геноциду заклали британський соціолог Стенлі Коен (*Stanley Cohen, 1942—2013*) [7; 8] та американо-ізраїльський дослідник геноцидного насилля Ізраель Чарни (*Israel Charny, нар. 1931*) [9; 10; 11; 12; 13; 14]. Вони продемонстрували, що заперечення різних випадків геноциду містять не тільки певні шаблони заперечення, а й однакову внутрішню структуру псевдоаргументації.

Наголошуючи на подвійній природі заперечення, С. Коен дійшов висновку, що заперечення може бути результатом дії неусвідомленого захисного психологічного механізму, який блокує нестерпну для особи інформацію в такий спосіб, щоб вона не стала предметом свідомої рефлексії, або ж є усвідомленою та навмисною стратегією індивіда, скерованою на ігнорування очевидних фактів чи реальності. За словами вченого, заперечення також може мати й соціальний вимір: будь-яке суспільство встановлює своєрідну домовленість щодо того, що можна пам'ятати й публічно згадувати, а що варто забути заради підтримки національної міфології та соціальної стабільності. Визнаючи певну інформацію надто загрозливою для існування національного консенсусу, влада вдається до її приховування, заперечення або принаймні спотворення.

Проаналізувавши конкретні приклади заперечення різних випадків геноциду у ХХ ст., С. Коен вирізнув три форми такого заперечення: *буквальну, інтерпретаційну та імплікативну* [8, с. 7]. У разі буквального заперечення певні факти не визнаються взагалі, начебто їх ніколи не існувало. Інтерпретаційна форма заперечення полягає у тому, що факти можуть бути визнані, але їм надається інше пояс-

нення, завдяки чому нібито змінюється їхній зміст. Імплікативне заперечення відбувається у два етапи і ґрунтується на непрямому спростуванні фактів, через встановлення логічного зв'язку (іноді уявного) між різними подіями, котрі оголошуються тісно взаємопов'язаними.

Британський дослідник допускав, що заперечення геноциду не обов'язково означає злу волю осіб, які вдаються до таких дій. Буквальне заперечення може мати неусвідомлений характер або виявитися проявом справжнього незнання фактів, інтерпретаційне та імплікативне — стати результатом нездатності особи правильно зрозуміти взаємозв'язок певних подій чи процесів.

Буквальне заперечення геноциду трапляється порівняно нечасто, дві інші моделі заперечення можна розглядати як стратегії, що мають на меті підвести саме до прямого заперечення, на яке вони, у підсумку, і спрямовані. Хоча буквальне заперечення не залишає місця для додаткових інсинуацій, на практиці воно дуже часто поєднується з іншими формами заперечення в межах незграбної та внутрішньо суперечливої логіки.

Інтерпретаційне заперечення реалізується за схемою «так, але...». Найчастіше воно відбувається за допомогою зміни нарративних меж, коли геноцид пропонують розглядати не як самостійне явище, а частину інших подій, скажімо, громадянської війни. У такий спосіб, особи, які заперечують геноцид, підводять свою аудиторію до думки, наприклад, що масове винищення певної групи стало свого роду контрзаходом, який мав на меті убезпечитися від таких саме дій з боку потерпілих. Для інтерпретаційного заперечення часто використовують евфемізми, які мають замаскувати сутність того, що сталося. Типовою формою інтерпретаційного заперечення є відмова називати певну подію геноцидом на тій підставі, що вона будітмо не відповідає правовій кваліфікації геноцидного насильства.

На думку канадської дослідниці-кримінологіні Жене́в'є Парен (*Genevieve Parent*, нар. 1973), інтерпретаційне заперечення є найбільш небезпечним методом заперечення геноциду. Найчастіше воно полягає у тому, щоб, змішуючи факти та вигадки, поставити під сумнів мотив геноциду, а подекуди й фактичну сторону подій. Цей спосіб заперечення небезпечний насамперед тим, що він поширює двознач-

ність та невизначеність. Інтерпретаційне заперечення геноциду легко маскується під плюралізм думок, завдяки чому його прибічники можуть навіть використовувати для промоції своїх поглядів засоби масової інформації, що мають репутацию збалансованих та об'єктивних [15, с. 42].

Імплікативне заперечення відбувається на основі формування хибного умовного складного судження, пов'язаного логічним сполучником «якщо... то». Істинність та хибність імплікативних суджень у математичній логіці визначається за схемою, у якій прості судження підстави й наслідку можуть бути істинними або хибними, а хибним таке судження є лише тоді, коли підстава істинна, а наслідок хибний. У запереченні геноциду такого результату досягають, нав'язуючи недійсні умовні зв'язки між подіями, процесами чи фактами, які насправді не пов'язані між собою. У такий спосіб, наміри заперечити геноцид маскуються, оскільки акт заперечення здійснюється у свідомості самої особи, на яку спрямована ця маніпулятивна технологія хибного вибудовування імплікативного судження.

На думку І. Чарни, усі випадки заперечення геноциду можна звести до шести великих груп, виділених відповідно до мотивів тих осіб, які намагаються спростувати історичні факти чи спотворити їх інтерпретацію. Згідно з класифікацією американо-ізраїльського дослідника, заперечення геноциду може відбуватися у формі: 1) *фанатизму*; 2) *опортунізму*; 3) *прагматизму*; 4) *«невинних заперечень»*; 5) *дефініціоналізму* та 6) *націоналізму* [12, с. 11—12]. У двох перших формах в основі заперечення геноциду лежать безапеляційна й некритична відданість певній ідеї чи ідеології або опортуністичне бажання пристосуватися до панівного політичного дискурсу. *Прагматичне заперечення* геноциду, за твердженням І. Чарни, зазвичай є спробою раціоналізувати поведінку винуватців геноциду, надати їй статус безальтернативності на тій підставі, що «реальна політика» будітмо не зважає на мораль та етичні заборони. *«Невинні заперечення»* мають на меті посягти сумніви або підірвати довіру до фактів. В основі *дефініціоналізму* лежать казуїстичні маніпуляції з юридичними визначеннями геноцидного насильства, намагання заперечити геноцидний характер тих чи інших дій на підставі їхньої невідповідності до прийнятих у міжнародному праві дефініцій. *Націоналістичне запе-*

речення ґрунтується на гіпертрофовано позитивно-му сприйнятті власної нації, яка будібно в принципі не здатна до вчинення злочину геноциду через свої надзвичайно високі моральні якості.

І. Чарни наголошував, що важливою рисою людської природи є психологічний механізм витіснення, який найчастіше проявляється у формі так званої «селективної пам'яті». Саме він, на думку вченого, і сприяє поширенню заперечення геноциду навіть серед тих людей, які володіють інформацією про скоєні геноцидні злочини [11, с. 15—20].

Американський політолог та дослідник геноцидів Герберт Гірш (*Herbert Hirsch, 1942—2019*) висловив припущення, що головні моделі заперечення геноциду відповідають основним захисним механізмам людської психіки: *заперечення як витіснення* (усунення фактів зі свідомості, їхнє ігнорування та забування); *заперечення як перекладання вини на іншого* (найчастіше на жертву); *заперечення як раціоналізації* (пояснення неприйнятної поведінки з погляду прагматики) та *релятивізації* (виправдання злочинів за допомогою логічно помилкових порівнянь з «аналогічними» діями, які вчиняли інші політичні сили, народи чи держави) [16].

Румунсько-ізраїльський політолог Міхаель Шафір (*Michael Schafir, нар. 1944*), який вивчав пам'ять про Голокост у Східній Європі, виділив три форми заперечення геноциду: *відкрити*, *відвертаючу* та *селективну* [17]. За його словами, відкрита форма полягає у прямому запереченні історичних фактів. Відвертаюча може відбуватися через перекладання вини з винуватців на жертви, які будібно самі спровокували своєю поведінкою те, що з ними сталося (також відповідальність можуть спробувати перенести на третю сторону). В останньому випадку, катів безпідставно представляють як рівноцінну жертву, поряд з тими, хто зазнав справжнього геноциду. Селективне заперечення, згідно з класифікацією М. Шафіра, не ставить під сумнів сам факт геноциду, але виключає винуватців в ньому представників власного народу («геноцид був, але вчинили його не ті, кого вважають винуватцями»).

Австралійський дослідник заперечення геноциду та злочинів проти людяності Тоні Тейлор (*Tony Taylor, нар. 1947*) запропонував розрізняти два типи заперечення: *політичне* та *історичне* [18, с. VIII—X]. Політичне заперечення, за словами

вченого, реалізується через заперечення, спотворення та навмисно неправильне тлумачення великих фрагментів реальності з метою досягнення політичних цілей. Натомість історичне заперечення, на думку Т. Тейлора, є «самооманливою фантазією» (*a self-deceiving fantasy*) про відоме та досліджене минуле [18, с. VIII].

Крім політичного та історичного, подекуди виділяють і третій, *ідеологічний*, тип заперечення геноциду, який використовує зумисні та сплановані технології для підтвердження, посилення або формування певного світогляду. Ідеологічне заперечення, головним мотивом якого є зміцнення або навіть створення певного світогляду, — важливий чинник суспільної консолідації. У такий спосіб, наприклад, заперечення Голокосту є суттєвою складовою антисемітського світогляду, а заперечення Голодомору — неодмінною складовою ідеології «руського міра», російської імперської або радянської прокомуністичної ностальгії.

Варто наголосити, що ідеологічне заперечення геноциду подекуди може виконувати роль своєрідної «соціальної мімікрії» для жертв геноцидного насилля. Таке заперечення відбувається у формі забування самими учасниками жертвами або їх нащадками соціально драматичних та психологічно травматичних подій геноцидного насилля. За визначенням голландського теоретика історіографії Франка Анкерсмита (*Frank Ankersmit, нар. 1945*), таке примусове забування важливих історичних подій стає умовою набуття індивідом нової ідентичності, що поєднується із одночасною відмовою від ототожнення себе з представниками своєї старої групи [19]. Польський історик із Ягеллонського університету Анджей Новак (*Andrzej Nowak, нар. 1960*) метафорично називає таку зміну ідентичності «своєрідним самогубством, прийняттям необхідності, неминучості позбавлення від своєї попередньої ідентичності». Проте, за словами вченого, «на рівні колективних ідентичностей можна пережити таке самогубство та функціонувати в новій духовній формі» [20, с. 153]. «Примусове забування», яке стає основою формування нової ідентичності людини, британський соціальний антрополог Пол Коннертон (*Paul Connerton, 1940—2019*), виділив в окремий спосіб забування соціально важливих подій [21, с. 59].

Немає жодного сумніву в тому, що примусове забування геноциду є дуже травматичним у психоло-

гічному плані. Людина, яка переживає такий процес зміни ідентичності, починає зовсім по-іншому сприймати минуле і себе у цьому минулому. Не буде перебільшенням ствердити, що, свідомо обираючи стратегію не пам'ятати про геноцид власного народу, особа демонструє підтвержений намір не вважати себе представником своєї етнічної чи національної групи.

У класифікації різних випадків заперечення геноциду важливу роль відіграє виокремлення дискурсивних стратегій, які мають на меті приховати вину організаторів та виконавців злочину або ж применшити значення завданої шкоди. Польський дослідник Лех Ніяковський (*Lech Nijakowski*, нар. 1977) виділяє шість таких дискурсивних стратегій, що використовуються при запереченні геноциду: 1) *заперечення та мінімалізації*; 2) *екстеріоризації / експульсії*; 3) *раціоналізації*; 4) *«допусту Божого»*; 5) *демонізації виконавців*; 6) *апостеріорного ототожнення жертв із катами* [22; 23].

Перша стратегія полягає в *запереченні факту* вчиненого злочину. Найпоширенішим різновидом цієї стратегії є повне та непорушне мовчання, яке супроводжується зумисним знищенням усіх слідів злочину. Ця стратегія була можливою в минулому, але в міру прогресу глобалізації та модернізації інформаційної сфери, її використання стало проблематичним. Сучасною версією цієї стратегії, за словами Л. Ніяковського, стало «заговорювання» проблеми, у ході якого відбувається переінакшування фактів, нав'язування відмінних інтерпретацій подій, дискредитація їх оцінок. Головним методом усіх цих дій є представлення власних «документів» та «свідків», які пропонують вигідну для винуватців інтерпретацію подій. У межах цієї дискурсивної стратегії винуватці геноциду часто вдаються до применшення кількості жертв здійсненого ними злочину та загалом *мінімалізації* масштабу подій. Безумовним елементом цієї стратегії є заперечення політичних переваг, яких досягнули творці геноциду своїми діями.

Другою дискурсивною стратегією заперечення геноциду, згідно з класифікацією Л. Ніяковського, є метод *екстеріоризації / експульсії*, яку можна окреслити як перекладання вини на інших. Найпростішим способом реалізації цієї стратегії є твердження, що «геноцид вчинили інші», а члени «власної» групи стали тільки «свідками» скоєного злочину.

У цій схемі «інших» визначають як підгрупу, яка не відповідає певним «стандартам» соціальної поведінки основної групи населення: інші — це «маргінали», «змовники», «контрреволюціонери» тощо. У такий спосіб заперечення вини в геноциді відбувається через символічне відділення практичних виконавців геноциду від загалу своєї групи. Така сегрегація здійснюється завдяки заявам на зразок «злочинці не були справжніми німцями/більшовиками», «злочинці не мають національності» та ін. Подекуди схему перекладання відповідальності на інших реалізують через звинувачення постраждалої під час геноциду групи в інсценізації або й справжньому вбивстві членів своєї групи, для того, аби нашкодити непричетній стороні, яку несправедливо звинувачують у геноцидних діях.

Третьою дискурсивною стратегією заперечення геноциду, за класифікацією Л. Ніяковського, є *раціоналізація*, яка може реалізуватися у двох варіантах. У першому, винуватців виправдовують через надзвичайні обставини, які, будімо, склалися незалежно від їх волі. Саме ці «непереборні обставини» начебто й змусили творців геноциду вчинити ті чи інші злочинні дії. Другий варіант полягає у тому, аби заявити, що скоєні злочини запобігли набагато більшому злу, наприклад, загрозі з боку знищеної групи для великого числа людей, процесам соціального та морального занепаду, масштабним соціальним катаклізмам тощо.

Четверту стратегію Л. Ніяковський називає *«допустом Божим»*: геноцид став покаранням для жертв масового винищення за їхню попередню поведінку, спосіб життя, гріхи тощо. Апелюючи до метафізичних уявлень про «взаємозв'язок усіх подій у світі» та «кармічний закон відплати», ті, хто намагається зняти відповідальність з реальних винуватців геноциду, доводять, що страждання та смерть стали неминучими наслідками попереднього життя знищених під час геноциду людей. Головна ідея такої дискурсивної стратегії виправдання геноциду банально зводиться до того, що кожна особа сама несе відповідальність за власне життя, страждання й радощі, які «програмує» своїми щоденними вчинками.

П'ятою стратегією дискурсивного заперечення геноциду є *демонізація* його безпосередніх виконавців. Їх представляють як істот, що стали втіленням нелюдського, інфернального, трансцендентного зла. Така

стратегія переводить реальні історичні події у світ ірраціональної метафізики, де геноцид розглядається як своєрідне містичне жертвоприношення. Крім цього, подібна перспектива змушує оцінювати творців геноциду як осіб, що, обравши шлях екзистенційного зла, вдалися до саморуйнування своєї людської особистості, а це, своєю чергою, може викликати певне співчуття до злочинців. Відмова шукати раціональні пояснення причин, перебігу та наслідків геноциду суттєво звужує наше розуміння цих подій.

Шоста стратегія полягає в психологічному та соціальному *ототожненні* жертв або їх спадкоємців із творцями геноциду. Люди, які стали жертвами геноцидних дій, але залишилися живими, на думку Л. Ніяковського, подекуди зазнають настільки потужних деформацій свідомості та пам'яті, що воліють психологічно приєднатися до спільноти катів, усіякхо виправдовуючи вчинені ними злочини. Така ситуація стає можливою тоді, коли творцям геноциду вдається нав'язати суспільству наратив про те, що здійснене ними зло стало «болісною, але необхідною ціною» за якісь уявні здобутки. Відповідно, для того, аби, наприклад, користуватися всіма соціальними благами постгеноцидного суспільства, його жертви змушені ототожнювати себе зі своїми катами.

У середині 1980-х рр. американський дослідник геноциду вірмен Річард Гованнісян (*Richard G. Hovannisian*, нар. 1932) запропонував теоретичне поняття «патернів заперечення» (англ. *patterns of denial*). На думку науковця, використання цього поняття давало змогу краще простежити динаміку розвитку заперечення геноциду вірмен в Османській імперії. Р. Гованнісян твердив, що патерни (шаблони) заперечення потрібно розглядати комплексно як взаємозв'язок структури, форми та функції заперечення геноциду. Науковець виділив шість патернів заперечення геноцидних дій: 1) *абсолютне заперечення*; 2) *раціоналізація*; 3) *тривілізація*; 4) *релятивізація*; 5) *самооцінка* (*self-images*) та 6) *самообман* (*self-delusion*) [24, с. 111].

Патерни раціоналізації й тривілізації за словами Р. Гованнісяна зводяться до того, що систематичні й масові убивства представників певних груп пояснюються в контексті загальних людських втрат того часу; кількість жертв мінімізується і водночас ставиться під сумнів достовірність свідчень очевидців, а також і документи, які стосуються масових убивств. Заперечення

геноциду в такий спосіб полягає не в тому, щоб заявити, що «нічого не сталося», а в спробах переконати — «сталося щось зовсім іншого, аніж ви думаєте».

Р. Гованнісян наполягав, що поширеною тактикою в межах тривілізації є спроби зосередити увагу на якомусь одному складникові картини геноциду, зумисно ігноруючи всі інші, а тоді, заперечивши цей довільно вибраний елемент, відкидати цілу історичну реальність. У такий спосіб, до прикладу, заперечуючи існування газових камер у нацистських концтаборах, заперечується Голокост повністю, хоча, звісно, він не зводився до винищення євреїв тільки газом. Заперечуючи блокування адміністративних кордонів України під час Голодомору 1932—1933 рр., російські пропагандисти роблять фальшивий висновок про те, що більшовицький уряд в Москві не проводив геноциду українців. Спростування однієї з деталей загальної картини геноцидного злочину не дає підстав відкинути весь геноцид.

Заперечення геноциду в межах патерну релятивізації відбувається через його некоректне порівняння з іншими випадками масового винищення або загибелі людей. Оскільки не всі випадки масової загибелі чи навіть екстермінації людей у світовій історії були геноцидом, таке зіставлення створює хибну та безпідставну аналогію. Популярним методом заперечення Голодомору, наприклад, останнім часом стали спроби його зіставлення із Великим голодом середини ХІХ ст. в Ірландії, Голодом у Бенгалії 1943 р. чи Великим китайським голодом 1959—1961 рр. Жоден із цих трьох випадків голоду не був геноцидом, тому вибудовування хибних паралелей, без сумніву, слугує інструментом заперечення Голодомору.

Патерн заперечення геноциду через «самооцінку» ґрунтується на перебільшенні позитивних якостей тієї групи, яка вчинила геноцид. Основний аргумент прихильників заперечення геноцидного насилля у такий спосіб зводиться до формули: «цього не могло статися, бо ми ніколи би не змогли вчинити нічого подібного».

«Самообман» як патерн заперечення геноциду полягає в зумисному викривленні дійсності, відмові сприймати реалії та задокументовані факти. У психологічному плані запропонована Р. Гованнісяном концепція патерну самообману зводиться до спроби особи відмежуватися від тієї інформації, яку неможливо спростувати.

Американські історики Майкл Шермер (*Michael Shermer*, нар. 1954) та Алекс Гробман (*Alex Grobman*, нар. 1966), які на рубежі ХХ і ХХІ ст. займалися аналізом форми та методів заперечення Голокосту, а також інших випадків масового винищення цивільних мешканців у ХХ ст., підтвердили висновки Р. Гованнісяна про те, що заперечення геноциду зазвичай відбувається згідно з певними шаблонами [25, с. 237].

Запозичивши в Р. Гованнісяна ідею патернів заперечення, шведська дослідниця з Університету в Лунді Марія Карлссон (*Maria Karlsson*, нар. 1985) критично переглянула їх з огляду на функції, які вони виконують. Якщо Р. Гованнісян використовував визначення «патерни заперечення» суто як описовий термін, показуючи їх зміни в часовому вимірі, то М. Карлссон застосувала їх для аналітичного впорядкування різних типів заперечення. На думку дослідниці, можна виділити три моделі (патерни) заперечення: *повне заперечення*, *тривілізація* та *переписування історії* [26, с. 11].

Колишній старший прокурор відділу комплексного розгляду справ Королівської прокуратури Великобританії у Вессексі Саймон Мессі (*Simon Massey*, нар. 1969) запропонував концептуальне поняття *континууму заперечення*, яке, за його словами, є складною структурою, що виходить далеко за межі простого неприйняття фактів. Британський правник вважає, що коли заперечення геноциду не зустрічають протидії, вони з часом поглиблюються й посилюються, а також диференціюються в різноманітні форми з особливими стратегіями, залежно від цільових аудиторій. *Континуум заперечення*, на думку С. Мессі, складається з шести фаз, частина з яких може розгортатися синхронно: 1) *дегуманізації як заперечення* (реалізується ще до того, як почнеться насильство); 2) *заперечення в процесі становлення* (при перших проявах насильства); 3) *обмеженого заперечення* (у міру поширення інформації про вчинення злочину); 4) *інтерпретаційного заперечення* (факти представляються як спірні чи неоднозначні); 5) *вбудованого заперечення* (інституціоналізованої боротьби проти пам'яті про вчинений злочин); 6) *заперечення-забуття* (соціальні технології стирання пам'яті про геноцид) [27, с. 113].

Висновки. Узагальнюючи наведені міркування західних дослідників, доходимо висновку, що заперечення

геноциду зазвичай переслідує цілком конкретну політичну мету. Для того, аби масове винищення людей було кваліфіковане як геноцид, потрібен певний ступінь міжнародного консенсусу в оцінці тієї події. Отож, аби уникнути відповідальності за вчинений злочин, винуватцям потрібно спотворити значення історичних подій, звести на манівці міжнародну громадську думку, запропонувати «альтернативну оцінку» того, що відбулося. Заперечення геноциду може також відігравати роль інструменту внутрішньої політики. Головною метою заперечення геноциду «для внутрішнього вжитку» є формування такого соціального середовища, в якому злочинці та їхні ідеологічні послідовники почувалися б невинними у своїх злочинах.

Найчастіше в основі заперечення геноциду на державному рівні лежить бажання утвердити псевдоісторію на угоду сучасним політичним чи ідеологічним інтересам. Немає найменшого сумніву, що історичні наративи, зокрема й настільки драстичного минулого, як геноцид, формують ставлення громадян до власної історії та своєї країни. У випадках, коли гордість за приналежність до певного народу є суттєвою складовою формування національної ідентичності, пам'ять про геноциди, які здійснили окремі його представники багато років тому, звісно ж, заважає. Заперечення вчиненого у минулому геноциду має на меті зміцнення актуальної суспільно-політичної консолідації суспільства, і — як наслідок — чинної влади. У політичній сфері багатьох країн і досі існує переконання, що визнання відповідальності за геноцид може зашкодити престижу держави на міжнародній арені.

У метафізичному плані заперечення геноциду переслідує іншу мету. Після фізичної екстермінації народу чи іншої людської групи, їхньої матеріальної та духовної культури, все ж залишається пам'ять про знищених. Ліквідація цієї пам'яті стане цілковитою тоді, коли зітнуться й спогади про те, як ця спільнота загинула. Цей аспект соціокультурної ролі заперечення масштабних злочинів минулого дає підстави поставити запитання про співвідношення вини творців геноциду й осіб, які його заперечують. Успіх у запереченні геноциду де-факто означає досягнення цілей виконавців цього злочину. З цього погляду особи, які заперечують геноцид, можуть уважатися справжніми співучасниками тих, хто цей злочин скоїв. У практич-

ній площині характерною ознакою свідомого та злонаміреного заперечення геноциду є нагромадження різних шаблонів заперечення, навіть якщо вони демонструють внутрішню суперечливість та неузгодженість. Наприклад, особи, які заперечують геноцид, можуть поєднувати абсолютні заперечення («нічого не сталося») із запереченнями у формі перекидання вини, стверджуючи при цьому, що «жертви самі спровокували те, що з ними (не)сталося».

Використання наукових напрацювань С. Коена, І. Чарні, Г. Гірша, М. Шермера, А. Гробмана, М. Шафіра, Т. Тейлора, Л. Ніяковського та інших західних дослідників заперечення геноцидів XX ст., без жодного сумніву, дасть можливість краще зрозуміти політику заперечення Голодомору, яку в минулому застосовував СРСР, а сьогодні використовує у своїй інформаційній війні проти України росія.

- Dadrian V.N. *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*. Cambridge; Toronto: The Zoryan Institute, 1999. 84 p.
- Denial: The Final Stage of Genocide*. Ed. by J. Cox, A. Khoury, S. Minslow. London; New York: Routledge, 2022. 238 p.
- Garibian S. Taking Denial Seriously: Genocide Denial and Freedom of Speech in the French Law. *Cardozo Journal of Conflict Resolution*. 2007/2008. Vol. 9. Pp. 479—488.
- Lasson K. Defending Truth: Legal and Psychological Aspects of Holocaust Denial. *Current Psychology*. 2007. Vol. 26. Iss. 3—4. Pp. 223—266.
- Hovannisian R. Denial of the Armenian Genocide in Comparison with Holocaust Denial. In: *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*. Ed. by R. Hovannisian. Detroit: Wayne State University Press, 1999. Pp. 201—236.
- Theriault H. An Analytical Typology of Arguments Denying Genocides and Related Mass Human Rights Violations. *Comparative Genocide Studies*. 2004. Vol. 1. Pp. 78—101.
- Cohen S. Human Rights and Crimes of the State: The Culture of Denial. *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*. 1993. Vol. 26. Iss. 2. Pp. 97—115.
- Cohen S. *States of Denial. Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge: Polity Press, 2013. 344 p.
- Charny I. The Psychology of Denial of Known Genocides. In *Genocide: A Critical Bibliographic Review*. Ed. by I.W. Charny. Vol. 2. London; New York: Mansell Publishing — Facts on File, 1991. Pp. 3—37.
- Charny I. Commonality in Denial: Classifying the Final Stage of the Genocide Process. *International Network on the Holocaust and Genocide*. 1997. Vol. 11. Iss. 5. Pp. 5—7.
- Charny I. Innocent Denials of Known Genocides: A Further Contribution to a Psychology of Denial of Genocide. *Human Rights Review*. 2000. Vol. 1. Iss. 3. (April-June). Pp. 15—39.
- Charny I. A Classification of Denials of the Holocaust and Other Genocide. *Journal of Genocide Research*. 2003. Vol. 5. Iss. 1. Pp. 11—34.
- Charny I. Classification of denials of the Holocaust and other genocides. *The Genocide Studies Reader*. Ed. by Samuel Totten and Paul R. Bartrop. New York: Routledge, 2009. Pp. 519—529.
- Charny I. Innocent Denials of Known Genocides. A Further Contribution to a Psychology of Denial of Genocide (Revisionism). *Human Rights Review*. 2000. Vol. 1. Iss. 3. Pp. 15—39.
- Parent G. Genocide Denial. Perpetuating Victimization and the Cycle of Violence in Bosnia and Herzegovina. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. 2016. Vol. 10. Iss. 2. Pp. 38—58.
- Hirsch H. *Genocide and the Politics of Memory*. London: The University of North Carolina Press, 1995. 240 p.
- Shafir M. *Between Denial and «Comparative Trivialization»*. *Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*. Jerusalem: Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, 2002. 84 p.
- Taylor T. *Denial: History Betrayed*. Carlton: Melbourne University Press, 2008. 323 p.
- Ankersmit F. The Sublime Dissociation of the Past: or How to Be(come) What on Is No Longer. *History and Theory*. 2001. Vol. 40. Iss. 3. Pp. 295—323.
- Новак А. *Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи*. Пер. з пол. М. Яковини. Київ: Дух і Літера, 2021. 352 с.
- Connerton P. Seven types of Forgetting. *Memory Studies*. 2008. Vol. 1. Iss. 1. Pp. 59—71.
- Nijakowski L. Kiedy krwawa plama staje się białą. In: *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*. Red. A. Szpociński. Warszawa: Scholar, 2009. S. 167—191.
- Nijakowski L. Czy ludobójstwo się opłaca? Społeczno-ekonomiczne efekty ludobójstw i ich reprezentacje w dyskursie publicznym. In *Krwawy cień genocydu. Część druga. Ludobójstwa — pamięć, dyskurs, edukacja*. Red. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L. Nijakowski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2017. S. 92—95.
- Hovannisian R.G. The Armenian Genocide and Patterns of Denial. In: *The Armenian Genocide in Perspective*. Ed. by R.G. Hovannisian. New Brunswick & Oxford: Transaction Books, 1987. Pp. 111—133.
- Shermer M., Grobman A. *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Los Angeles: University of California Press, 2000. 330 p.
- Karlsson M. *A Hoax and a Sham. An Argumentative Analysis Investigating Western Denial of the Armenian*

Genocide. Lund: History Department at Lund University, 2009. 35 p.

27. Massey S. The Bosnian genocide and the «Continuum of denial». In *Denial: The Final Stage of Genocide*. Ed. by J. Cox, A. Khoury, S. Minslow. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2022. Pp. 113—130.

REFERENCES

- Dadrian, V.N. (1999). The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification. Cambridge; Toronto: The Zoryan Institute.
- Cox, J., Khoury, A., & Minslow, S. (Ed.). (2022). *Denial: The Final Stage of Genocide*. London; New York: Routledge.
- Garibian, S. (2007/2008). Taking Denial Seriously: Genocide Denial and Freedom of Speech in the French Law. *Cardozo Journal of Conflict Resolution* (Vol. 9, pp. 479—488).
- Lasson, K. (2007). Defending Truth: Legal and Psychological Aspects of Holocaust Denial. *Current Psychology* (Vol. 26, issue 3—4, pp. 223—266); <https://doi.org/10.1007/s12144-007-9013-7>.
- Hovannisian, R. (Ed.). (1999). Denial of the Armenian Genocide in Comparison with Holocaust Denial. *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide* (Pp. 201—236). Detroit: Wayne State University Press.
- Therault, H. (2004). An Analytical Typology of Arguments Denying Genocides and Related Mass Human Rights Violations. *Comparative Genocide Studies* (Vol. 1, pp. 78—101).
- Cohen, S. (1993). Human Rights and Crimes of the State: The Culture of Denial. *The Australian and New Zealand Journal of Criminology* (Vol. 26, issue 2, pp. 97—115); <https://doi.org/10.1177/000486589302600201>.
- Cohen, S. (2013). *States of Denial. Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge: Polity Press.
- Charny, I. (Ed.). (1991). The Psychology of Denial of Known Genocides. *Genocide: A Critical Bibliographic Review* (Vol. 2, pp. 3—37). London; New York: Mansell Publishing — Facts on File.
- Charny, I. (1997). Commonality in Denial: Classifying the Final Stage of the Genocide Process. *International Network on the Holocaust and Genocide* (Vol. 11, issue 5, pp. 5—7).
- Charny, I. (2000). Innocent Denials of Known Genocides: A Further Contribution to a Psychology of Denial of Genocide. *Human Rights Review* (Vol. 1, issue 3, pp. 15—39); <https://doi.org/10.1007/s12142-000-1019-6>.
- Charny, I. (2003). A Classification of Denials of the Holocaust and Other Genocide. *Journal of Genocide Research* (Vol. 5, issue 1, pp. 11—34); <https://doi.org/10.1080/14623520305645>.
- Charny, I., Totten, S., & Bartrop P.R. (Ed.). (2009). Classification of denials of the Holocaust and other genocides. *The Genocide Studies Reader* (Pp. 519—529). New York: Routledge.
- Charny, I. (2000). Innocent Denials of Known Genocides. A Further Contribution to a Psychology of Denial of Genocide (Revisionism). *Human Rights Review* (Vol. 1, issue 3, pp. 15—39).
- Parent, G. (2016). Genocide Denial. Perpetuating Victimization and the Cycle of Violence in Bosnia and Herzegovina. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* (Vol. 10, issue 2, pp. 38—58); <https://dx.doi.org/10.5038/1911-9933.10.2.1369>.
- Hirsch, H. (1995). *Genocide and the Politics of Memory*. London: The University of North Carolina Press.
- Shafir, M. (2002). *Between Denial and «Comparative Trivialization»*. *Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*. Jerusalem: Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism.
- Taylor, T. (2008). *Denial: History Betrayed*. Carlton: Melbourne University Press.
- Ankersmit, F. (2001). The Sublime Dissociation of the Past: or How to Be(come) What on Is No Longer. *History and Theory* (Vol. 40, issue 3, pp. 295—323).
- Novak, A. (2021). *How the «Evil Empire» Arose? The Experience of Central and Eastern Europe*. Kyiv: Dukh i Literatura [in Ukrainian].
- Connerton, P. (2008). Seven types of Forgetting. *Memory Studies* (Vol. 1, issue 1, pp. 59—71); <https://doi.org/10.1177/1750698007083889>.
- Nijakowski, L., & Szpocieski, A. (Ed.). (2009). When the Bloody Spot Turns White. *Collective Memory as a Factor of Integration and a Source of Conflicts* (Pp. 167—191). Warszawa: Scholar [in Polish].
- Nijakowski, L., Machul-Telus, B., Markowska-Manista, U., & Nijakowski, L. (Ed.). (2017). Is Genocide Beneficial? Socio-Economic Consequences of Genocide and Their Presentation in Public Discourse. *Bloody Shadow of Genocide. Genocide — Memory, Discourse, Education* (Part 2, pp. 92—95). Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa [in Polish].
- Hovannisian, R.G. (Ed.). (1987). The Armenian Genocide and Patterns of Denial. *The Armenian Genocide in Perspective* (Pp. 111—133). New Brunswick & Oxford: Transaction Books.
- Shermer, M., & Grobman, A. (2000). *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Los Angeles: University of California Press.
- Karlsson, M. (2009). *A Hoax and a Sham. An Argumentative Analysis Investigating Western Denial of the Armenian Genocide*. Lund: History Department at Lund University.
- Massey, S., Cox, J., Khoury, A., & Minslow, S. (Ed.). (2022). The Bosnian genocide and the «Continuum of denial». *Denial: The Final Stage of Genocide* (Pp. 113—130). London; New York: Routledge Taylor & Francis Group.